

سرشناسه: گلایی، محمد-۱۳۴۶

عنوان و نام پدیدآور: سیمای یاران حضرت رسول ﷺ در متون ادبی و عرفانی / تألیف: محمد گلایی.

مشخصات نشر: کاشان: مرسل، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۲۳۲ ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۲-۳۲۶-۶

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

موضوع: صحابه در ادبیات - - چهارده‌معصوم در ادبیات

موضوع: ادبیات فارسی - - تاریخ و نقد - صحابه - - چهارده‌معصوم

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ گ۸ ص۳/ PIR۴۰۰۹

رده‌بندی دیوبی: ۸۴۰/۹۳۱

شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۹۹۴۵۷

■ سیمای یاران حضرت رسول ﷺ در متون ادبی و عرفانی

■ تألیف: محمد گلایی

■ چاپ اول / ۱۳۹۲ / ۱۰۰۰ نسخه

■ طراح جلد: داریوش وارث

■ جابجانه: نهضت

■ شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۲-۳۲۶-۶

■ قیمت: ۸۵ تومان

■ حق چاپ محفوظ است و تکثیر کل یا بخشی از این کتاب

شرعاً و قانوناً مجاز نمی‌باشد...

www.iketab.ir

انتشارات مرسل

ناشر برگزیده

مجدهمین و بیست و سومین

نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران

www.morsalpub.com

ص پ: ۸۷۱۳۵/۱۳۳۵

تلفنکس: ۰۳۶۱-۴۴۵۴۵۱۳ / همراه: ۰۹۱۳ ۱۶۱ ۳۵۴۶

www.adinebook.com

www.iketab.com

فروش اینترنتی:

سیمای یاران حضرت رسول ﷺ

در متون ادبی و عرفانی

(تا پایان قرن هفتم)

تألیف:

محمّد گلابی

انتشارات مرسل

فهرست مطالب

مقدمه	۱۳
شیوه‌های معرفی یاران در آثار	۱۴
علل و انگیزه‌های یادکرد یاران در آثار	۱۴
اشتباه در منقولات مربوط به یاران پیامبر ﷺ	۱۷
بیان ویژگی‌ها در قالب آرایه‌ها	۱۸
پسامدها	۱۹
معرفی برخی اصطلاحات و نام‌ها	۱۹
 فصل اول: ائمه و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام	
۱-۱ امام علی علیه السلام	۲۴
۱-۱-۱ معرفی تاریخی	۲۴
۲-۱-۱ کلیاتی درباره‌ی علی علیه السلام	۲۵
۳-۱-۱ سیمای علی علیه السلام در آثار	۲۷
۲-۱ فاطمه علیها السلام	۷۰
۱-۲-۱ معرفی تاریخی	۷۰
۲-۲-۱ کلیاتی درباره فاطمه علیها السلام	۷۰
۳-۲-۱ سیمای فاطمه علیها السلام در آثار	۷۱
۳-۱ امام حسن علیه السلام	۷۸
۱-۳-۱ معرفی تاریخی	۷۸
۲-۳-۱ کلیاتی درباره امام حسن علیه السلام	۷۸
۳-۳-۱ سیمای امام حسن علیه السلام در آثار	۷۹
۴-۱ امام حسین علیه السلام	۸۳
۱-۴-۱ معرفی تاریخی	۸۳
۲-۴-۱ کلیاتی درباره امام حسین علیه السلام	۸۳
۳-۴-۱ سیمای امام حسین علیه السلام در آثار	۸۴

۹۲	۵-۱ امام سجاده علیه السلام
۹۲	۱-۵-۱ معرفی تاریخی
۹۲	۲-۵-۱ کلیاتی درباره امام سجاده علیه السلام
۹۳	۳-۵-۱ سیمای امام سجاده علیه السلام در آثار
۹۶	۶-۱ امام محمد باقر علیه السلام
۹۶	۱-۶-۱ معرفی تاریخی
۹۶	۲-۶-۱ کلیاتی درباره امام محمد باقر علیه السلام
۹۶	۳-۶-۱ سیمای امام محمد باقر علیه السلام در آثار
۹۸	۷-۱ امام جعفر صادق علیه السلام
۹۸	۱-۷-۱ معرفی تاریخی
۹۸	۲-۷-۱ کلیاتی درباره امام صادق علیه السلام
۹۹	۳-۷-۱ سیمای امام صادق علیه السلام در آثار
۱۰۳	۸-۱ امام رضا علیه السلام
۱۰۳	۱-۸-۱ معرفی تاریخی
۱۰۳	۲-۸-۱ کلیاتی درباره امام رضا علیه السلام
۱۰۴	۳-۸-۱ سیمای امام رضا علیه السلام در آثار

فصل دوم: یاران حضرت رسول ﷺ

۱۰۸	۲-۱ ابویوب انصاری
۱۰۸	۱-۱-۲ معرفی تاریخی
۱۰۸	۲-۱-۲ کلیاتی درباره ابویوب انصاری
۱۰۹	۳-۱-۲ سیمای ابویوب انصاری در آثار
۱۱۰	۲-۲ ابوبکر
۱۱۰	۱-۲-۲ معرفی تاریخی
۱۱۱	۲-۲-۲ کلیاتی درباره ابوبکر
۱۱۱	۳-۲-۲ سیمای ابوبکر در آثار
۱۱۵	۳-۲ ابودرداء
۱۱۵	۱-۳-۲ معرفی تاریخی
۱۱۶	۲-۳-۲ کلیاتی درباره ابودرداء
۱۱۶	۳-۳-۲ سیمای ابودرداء در آثار
۱۲۰	۴-۲ ابوذر غفاری
۱۲۰	۱-۴-۲ معرفی تاریخی

۱۲۱	۲-۴-۲ کلیاتی درباره ابوذر غفاری
۱۲۱	۳-۴-۲ سیمای ابوذر غفاری در آثار
۱۲۶	۵-۲ ابوسعید خدری
۱۲۶	۱-۵-۲ معرفی تاریخی
۱۲۶	۲-۵-۲ کلیاتی درباره ابوسعید خدری
۱۲۷	۳-۵-۲ سیمای ابوسعید خدری در آثار
۱۲۸	۶-۲ ابوطالب
۱۲۸	۱-۶-۲ معرفی تاریخی
۱۲۸	۲-۶-۲ کلیاتی درباره ابوطالب
۱۲۹	۳-۶-۲ سیمای ابوطالب در آثار
۱۳۱	۷-۲ ابوعبیده عامر
۱۳۱	۱-۷-۲ معرفی تاریخی
۱۳۱	۲-۷-۲ سیمای ابوعبیده در آثار
۱۳۳	۸-۲ ابوموسی اشعری
۱۳۳	۱-۸-۲ معرفی تاریخی
۱۳۳	۲-۸-۲ کلیاتی درباره ابوموسی اشعری
۱۳۴	۳-۸-۲ سیمای ابوموسی اشعری در آثار
۱۳۵	۹-۲ ابوهریره
۱۳۵	۱-۹-۲ معرفی تاریخی
۱۳۵	۲-۹-۲ کلیاتی درباره ابوهریره
۱۳۶	۳-۹-۲ سیمای ابوهریره در آثار
۱۳۹	۱۰-۲ ابی بن کعب
۱۳۹	۱-۱۰-۲ معرفی تاریخی
۱۳۹	۲-۱۰-۲ کلیاتی درباره ابی بن کعب
۱۴۰	۳-۱۰-۲ سیمای ابی بن کعب در آثار
۱۴۱	۱۱-۲ امّ سلمه
۱۴۱	۱-۱۱-۲ معرفی تاریخی
۱۴۱	۲-۱۱-۲ سیمای امّ سلمه در آثار
۱۴۳	۱۲-۲ انس بن مالک
۱۴۳	۱-۱۲-۲ معرفی تاریخی
۱۴۳	۲-۱۲-۲ سیمای انس بن مالک در آثار
۱۴۶	۱۳-۲ بلال

۱۴۶	۱-۱۳-۲ معرفی تاریخی.....
۱۴۶	۲-۱۳-۲ سیمای بلال حبشی در آثار.....
۱۵۲	۱۴-۲ جابرین عبدالله.....
۱۵۲	۱-۱۴-۲ معرفی تاریخی.....
۱۵۲	۲-۱۴-۲ سیمای جابرین عبدالله انصاری در آثار.....
۱۵۴	۱۵-۲ جعفر طیار.....
۱۵۴	۱-۱۵-۲ معرفی تاریخی.....
۱۵۴	۲-۱۵-۲ سیمای جعفر طیار در آثار.....
۱۵۸	۱۶-۲ حارثه.....
۱۵۸	۱-۱۶-۲ معرفی تاریخی.....
۱۵۸	۲-۱۶-۲ کلیتاتی درباره حارثه.....
۱۵۸	۳-۱۶-۲ سیمای حارثه در آثار.....
۱۶۱	۱۷-۲ حذیفه.....
۱۶۱	۱-۱۷-۲ معرفی تاریخی.....
۱۶۱	۲-۱۷-۲ کلیتاتی درباره حذیفه.....
۱۶۲	۳-۱۷-۲ سیمای حذیفه در آثار.....
۱۶۴	۱۸-۲ حسان ثابت.....
۱۶۴	۱-۱۸-۲ معرفی تاریخی.....
۱۶۵	۲-۱۸-۲ کلیتاتی درباره حسان ثابت.....
۱۶۵	۳-۱۸-۲ سیمای حسان ثابت در آثار.....
۱۶۷	۱۹-۲ حمزه.....
۱۶۷	۱-۱۹-۲ معرفی تاریخی.....
۱۶۷	۲-۱۹-۲ کلیتاتی درباره حمزه.....
۱۶۸	۳-۱۹-۲ سیمای حمزه در آثار.....
۱۷۱	۲۰-۲ خدیجه رضی الله عنها
۱۷۱	۱-۲۰-۲ معرفی تاریخی.....
۱۷۱	۲-۲۰-۲ کلیتاتی درباره خدیجه رضی الله عنها
۱۷۲	۳-۲۰-۲ سیمای خدیجه رضی الله عنها در آثار.....
۱۷۴	۲۱-۲ زیدین حارثه.....
۱۷۴	۱-۲۱-۲ معرفی تاریخی.....
۱۷۴	۲-۲۱-۲ کلیتاتی درباره زیدین حارثه.....
۱۷۵	۳-۲۱-۲ سیمای زیدین حارثه در آثار.....

۱۷۷	۲۲-۲ سعد بن ابی وقاص
۱۷۷	۱-۲۲-۲ معرفی تاریخی
۱۷۷	۲-۲۲-۲ کلیاتی درباره سعد بن ابی وقاص
۱۷۸	۳-۲۲-۲ سیمای سعد بن ابی وقاص در آثار
۱۷۹	۲۳-۲ سعد معاذ
۱۷۹	۱-۲۳-۲ معرفی تاریخی
۱۷۹	۲-۲۳-۲ کلیاتی درباره سعد معاذ
۱۷۹	۳-۲۳-۲ سیمای سعد معاذ در آثار
۱۸۱	۲۴-۲ سلمان فارسی
۱۸۱	۱-۲۴-۲ معرفی تاریخی
۱۸۲	۲-۲۴-۲ کلیاتی درباره سلمان فارسی
۱۸۲	۳-۲۴-۲ سیمای سلمان فارسی در آثار
۱۸۷	۲۵-۲ ضُهب
۱۸۷	۱-۲۵-۲ معرفی تاریخی
۱۸۷	۲-۲۵-۲ کلیاتی درباره ضُهب
۱۸۸	۳-۲۵-۲ سیمای ضُهب در آثار
۱۹۰	۲۶-۲ عایشه
۱۹۰	۱-۲۶-۲ معرفی تاریخی
۱۹۰	۲-۲۶-۲ کلیاتی درباره عایشه
۱۹۱	۳-۲۶-۲ سیمای عایشه در آثار
۱۹۳	۲۷-۲ عباس بن عبدالمطلب
۱۹۳	۱-۲۷-۲ معرفی تاریخی
۱۹۳	۲-۲۷-۲ کلیاتی درباره عباس بن عبدالمطلب
۱۹۴	۳-۲۷-۲ سیمای عباس بن عبدالمطلب در آثار
۱۹۵	۲۸-۲ عبدالرحمن بن عوف
۱۹۵	۱-۲۸-۲ معرفی تاریخی
۱۹۵	۲-۲۸-۲ کلیاتی درباره عبدالرحمن بن عوف
۱۹۶	۳-۲۸-۲ سیمای عبدالرحمن بن عوف در آثار
۱۹۸	۲۹-۲ عبدالله بن عباس
۱۹۸	۱-۲۹-۲ معرفی تاریخی
۱۹۸	۲-۲۹-۲ کلیاتی درباره عبدالله بن عباس
۱۹۹	۳-۲۹-۲ سیمای عبدالله بن عباس در آثار

۲۰۱	۳۰-۲ عبدالله بن عمر
۲۰۱	۳۰-۲ معرفت تاریخی
۲۰۱	۳۰-۲ کلیاتی درباره عبدالله بن عمر
۲۰۲	۳۰-۲ سیمای عبدالله بن عمر در آثار
۲۰۵	۳۱-۲ عبدالله بن مسعود
۲۰۵	۳۱-۲ معرفت تاریخی
۲۰۵	۳۱-۲ کلیاتی درباره عبدالله بن مسعود
۲۰۶	۳۱-۲ سیمای عبدالله بن مسعود در آثار
۲۰۹	۳۲-۲ عبدالله بن جعفر
۲۰۹	۳۲-۲ معرفت تاریخی
۲۰۹	۳۲-۲ کلیاتی درباره عبدالله بن جعفر
۲۱۰	۳۲-۲ سیمای عبدالله بن جعفر در آثار
۲۱۱	۳۳-۲ عثمان
۲۱۱	۳۳-۲ معرفت تاریخی
۲۱۱	۳۳-۲ کلیاتی درباره عثمان و سیمای عثمان در آثار
۲۱۳	۳۴-۲ عکاشه
۲۱۳	۳۴-۲ معرفت تاریخی
۲۱۳	۳۴-۲ کلیاتی درباره عکاشه
۲۱۳	۳۴-۲ سیمای عکاشه در آثار
۲۱۵	۳۵-۲ عمار بن یاسر
۲۱۵	۳۵-۲ معرفت تاریخی
۲۱۵	۳۵-۲ کلیاتی درباره عمار بن یاسر
۲۱۶	۳۵-۲ سیمای عمار بن یاسر در آثار
۲۱۹	۳۶-۲ عمر
۲۱۹	۳۶-۲ معرفت تاریخی
۲۱۹	۳۶-۲ کلیاتی درباره عمر بن خطاب
۲۲۰	۳۶-۲ سیمای عمر در آثار
۲۲۴	۳۷-۲ کعب بن زهیر
۲۲۴	۳۷-۲ معرفت تاریخی
۲۲۴	۳۷-۲ کلیاتی درباره کعب بن زهیر
۲۲۴	۳۷-۲ سیمای کعب بن زهیر در آثار
۲۲۶	۳۸-۲ لبید

۲۲۶	۱-۳۸-۲ معرفی تاریخی.....
۲۲۶	۲-۳۸-۲ کلیاتی درباره لبید.....
۲۲۶	۳-۳۸-۲ سیمای لبید در آثار.....
۲۲۸	۲-۳۹-۲ معاذجیل.....
۲۲۸	۱-۳۹-۲ معرفی تاریخی.....
۲۲۸	۲-۳۹-۲ کلیاتی درباره معاذجیل.....
۲۲۹	۳-۳۹-۲ سیمای معاذجیل در آثار.....
۲۳۰	فهرست منابع و مآخذ.....

مقدمه

در متون ادبی و عرفانی با وجود درون مایه‌های متنوع، نام بسیاری از شخصیت‌های برجسته‌ی صدر اسلام و یاران پیامبر ﷺ آمده و فضایل و خصایص ایشان، مورد توجه قرار گرفته است. در این آثار نام خلفای چهارگانه و پس از ایشان، کسانی چون سلمان، ابوذر، بلال و... به انگیزه‌های گوناگون ذکر شده است.

یکی از مقاصد اصلی کتاب حاضر، دستیابی به شناخت بیشتر و درک فضایل یاران حضرت رسول ﷺ و یاری رساندن به دست‌اندرکاران علوم انسانی در جهت انس با تاریخ اسلام و تحلیل ژرف آن است؛ زیرا هر یک کدام از آثار، تصویر کاملی از یاران نبی اکرم ﷺ دیده نمی‌شود و اغلب بارویکردی تاریخی - مذهبی به معرفی اجمالی پرداخته و دیدگاه عرفا و ادبا را - که می‌تواند به شناخت گسترده‌ی ایشان کمک کند - نادیده انگاشته‌اند.

در این کتاب - که مقید به دوره‌ای خاص (تا پایان قرن هفتم) است - به صحابه‌ای که نامشان در متون این دوره آمده است؛ پرداخته‌ام و در این مسیر نگاه شعری و ادبی را به یاران پیامبر ﷺ با عناوین فراگیر و عام دسته‌بندی کرده و مصداق‌ها و شواهد را نه از روی بسامد ویژگی‌ها که با در نظر آوردن ترتیب زمانی آثار، نمایانده‌ام و از شرح و بسط حوادث تاریخی جز در چند مورد خاص که برای روشن‌تر شدن موضوع لازم می‌نمود؛ خودداری کرده‌ام.

آغازین فصل کتاب به ائمه و اهل بیت اختصاص یافته است. بزرگوارانی که شخصیت نورانی و ارجمندشان پس از رحلت نبی اکرم ﷺ نیز محفوظ ماند و هرگز غبار دنیاپرستی و گرد جاه‌طلبی، گرد وجود معصوم‌شان نگردید. این فصل با علی علیه السلام شروع شده و پس از ایشان، به ترتیب سایر آل عبا و ائمه اربعه قرار گرفته‌اند.

در فصل دوم، سیمای دیگر یاران پیامبر ﷺ، اعم از خلفا، ابوذر، ابویوب انصاری و... به

ترتیب الفبایی نمایانده شده و برای هر شخصیت، عناوین سه‌گانه‌ی معرفی تاریخی، کلیات و سیمای معرفی شده در آثار ادبی، رعایت گردیده است.

بدیهی است که این ترتیب سه‌گانه برای ایجاد نوعی اشراف در نگاه خوانندگان و در جهت مقایسه دیدگاه‌های تاریخی و ادبی، صورت پذیرفته است.

شیوه‌های معرفی یاران در آثار

(الف) مستقیم: «از اهل تصوف سلمان و... بوذر و بلال باشند»^۱

(ب) غیرمستقیم: در این صورت، خواننده بر اساس سخن یکی از یاران خصوصیات وی را شناسایی می‌کند. «بوذر گفت: طعام من از آدینه تا آدینه، صاعی جو بودی...»^۲ که در اینجا پرهیز از شکم‌پرستی و هم‌مین ساده‌زیستی وی را استنباط می‌نماییم.

علل و انگیزه‌های یادکرد یاران در آثار

(الف) کسانی چون خاقانی و انوری بیشتر برای مدایحه و اغراق در ویژگی‌های ممدوحین خویش از نام أصحاب یاد می‌کنند و در این اندیشه یاران را سبب ممدوح قرار می‌گیرند؛ مثلاً خاقانی از عدل و اجتهاد ممدوح چنین یاد می‌کند:

بخ بخ ار فاروق ثانی را کنم مدحت به جان

کاجتهاد حیدری رأی مصیبتش یافتم^۳

و انوری برای جلب کرم ممدوح چنین سروده است:

حیدر شرع کرم بازوی احسان توست

کاین در روزی کشاد و آن در خیر شکست^۴

وی همچنین به طرزی اغراق‌آمیز شمشیر ممدوح را ذوالفقار می‌شناسد:

۲- کیمیای سعادت، ج ۲، ص ۴۷.

۴- دیوان انوری، ص ۹۲.

۱- شرح تعرف، ج ۱، ص ۱۱۴.

۳- دیوان خاقانی، ص ۹۰۶.

بر سر شمشیر تو جز حق نمی‌راند قضا

حکم شمشیر تو حکم ذوالفقار حیدر است^۱

ب) گاه شاعران و نویسندگان، برای ایجاد زبان شعری و تبدیل زبان ساده به زبان ادبی

از یاران و حوادث زندگی ایشان بهره گرفته‌اند:

«... نانی به جانی از دست ندادی و گریه بوهریره را به لقمه‌ای ننواختی...»^۲

و ناصر خسرو برای بیان عبارت ساده «علم بیاموزید» می‌گوید:

بیاموز تا همچو سلمان بباشی

که سلمان از آموختن گشت سلمان^۳

ج) گاه پدید آورندگان آثار برای عمق بخشیدن به ویژگی‌های ممدوحین از یاران به عنوان

شاخصه‌های برتر تاریخ یار، بسته‌اند؛ مثلاً خاقانی خطاب به ممدوح می‌گوید:

بو بکر سیرت است و علم تا ابد

من از عا بلالش و در حکم قنبرش^۴

و سنایی قدرت شرح و تفسیر ممدوح (اقتضی النظم) را همچون توانایی‌های ابن عباس

دانسته چنین معرفی می‌کند:

ابن عباس روزگار است او با معانی بی‌نهار است او^۵

د) پرهیز از بیان حکایات و مثال‌های متعدد در جهت رسیدن به ایجاز به کمک یادکرد

اصحاب به عنوان نمونه، ناصر خسرو به جای بحث طولانی حکیمانه درباره تقوا، بندگی خدا و

کسب فضیلت‌ها، از جعفر طیار و داستان زندگی او در بیتی این‌گونه کمک گرفته است:

پرّت از پرهیز و طاعت کرد باید، کز حجاز

جعفر طیار بر علیا بدین طاعت پرید^۶

۲- کلیات سعدی، گلستان، ص ۱۰۱.

۴- دیوان خاقانی، ص ۲۲۱.

۶- دیوان ناصر خسرو، ص ۵۳.

۱- همان، ص ۵۴۰.

۳- دیوان ناصر خسرو، ص ۸۵.

۵- حدیقه الحقیقه، ص ۶۲۵.

و غزالی به جای بحث‌های آن‌چنانی در مورد ارجمندی، تواضع و خاکساری چنین نوشته است:

«بوه‌ریه (رض) هم‌زم بر پشت نهاده بود، همی شد اندر بازار و همی گفت: امیر را راه دهید! اندر آن وقت که امیر بود.»^۱

هم‌یادکرد یاران برای نشان دادن توان علمی و شناخت تاریخی بعضی از شاعران نظیر خاقانی و انوری گاه برای آنکه، توانایی‌های علمی و تاریخی خویش را به رخ دیگران بکشند از نام و ویژگی‌های اصحاب مدد جسته‌اند:

مصطفی دولت‌سوی حسان
خلعه چون مصطفی فرستادی^۲
بدین قصید که در غرائب و غرر است
سزد که خوانی صد چون لبید و بشارم^۳

در آثاری نظیر مصیبت‌نامه، الهی‌نامه و مخزن الاسرار بیشتر در همان بخش آغازین و قبل از شروع ابیات اصلی، به فضایل خلفا و ذکر عظمت ایشان پرداخته‌اند و توصیف اصحاب و یاران دیگر را بر پایه‌ی تمثیل‌ها و بیان برخی مشخصات، بنیان نهاده‌اند تا در جهت اثبات سخن خود، الگوپذیری، تمسک به اخلاق و کردار ایشان و پندپذیری از آنها بهره بگیرند. این نیز گفتنی است که گاه داستان‌های منثور تاریخی موجود در آثار گذشتگان (از جمله: شرح تعرف، رساله قشیریه و کیمیای سعادت) را نیز به رشته نظم کشیده‌اند.

گذشته از این‌ها، نباید از سنت‌های ادبی حاکم بر شعر و ادبیات غافل باشیم؛ سنن و رسوماتی که شاعر را بر آن می‌داشته که گاه قبل از مباحث اصلی خود، در فضایل خلفا، هر چند به اختصار، سخن‌سرایی کند. اگر به آثار شاعرانی چون نظامی و عطار بنگریم؛ این واقعیت را

۲- دیوان خاقانی، ص ۹۲۴.

۱- کیمیای سعادت، ج ۲، ص ۴۵۵.

۳- همان، ص ۲۸۸.

به خوبی درخواهیم یافت. بعضی از شاعران نیز (نظیر مولوی) در اوج کلام عرفانی، نام اصحاب را شاهد برجسته‌ای برای سخن خود می‌یابند، همچنین بسیاری از پدیدآورندگان آثار، خود به منابع، مراجعه نکرده‌اند و آنچه را که شاعران و نویسندگان پیشین به‌کار برده‌اند، نقل نموده‌اند و متاخرین، ویژگی‌های یاران را که اندک اندک به صورت الگویی درست و محکم تصور می‌شد؛ مورد استفاده قرار می‌دادند. شاید به دلیل همین اعتقادات بوده است که شاعران و نویسندگان، به احادیث مجعول و ضعیف هم اعتماد کامل داشتند و در بسیاری از موارد آن احادیث را ملاک گفتار خود قرار داده‌اند.

اشتباه در منقولات مربوط به یاران پیامبر ﷺ

گاه طبیعت شعر و زبان ادبی شاعر را در محظورات وزن و قافیه قرار می‌دهد و او را وامی‌دارد که استناد را فدای زیبایی‌های شعری کند. مثلاً سنایی در نقل حوادث کربلا به جای عمر سعد، عمروعاص می‌آورد:

عمروعاص^۱ و یزید بد اختر بهر آب برافکنده سپر

یا در حدیقة الحقیقه نقل قتل امام علی را این‌گونه به پایان می‌رساند:

جان بداد آن زمان علی در حال خاندان زان سبب گرفت زوال

مثله کردند مر و را پس از آن رفت حالیش زی جهنم جان

که نه امام، «درحال» شهید شد، نه خاندان «زوال» گرفت و نه قاتل (عبدالرحمن بن ملجم)

«مثله» شد.

برخی از نویسندگان و شاعران از روی ذوق یا بنا بر تنگناهای شاعرانه، به بیان ویژگی‌هایی پرداخته‌اند که در هیچ منبع معتبری نیافتیم:

آن دو نورش چون دو چشم جان او بل دو قطب عالم عرفان او^۲

۱- با توجه به فوت عمروعاص در ۴۳ هجری به نظر می‌رسد با تسامح به جای عمرسعد آمده باشد.

۲- مصیبت‌نامه عطار، ص ۱۴۳.

گرچه ویژگی عرفان را برای عثمان، در هیچ کدام از منابع نیافته‌ام، اما به دلیل شاعرانه بودن آن و سحر بیان شاعر این ویژگی پذیرفتنی شده است.

بیان ویژگی‌ها در قالب آرایه‌ها

در بسیاری از موارد بیان نام، مشخصات و خصایص یاران در قالب آرایه‌های ادبی آمده است. رایج‌ترین آن استعاره و تشبیه است و پس از آن آرایه‌هایی نظیر جناس، سجع و اشتقاق دیده می‌شود:

الف) تشبیه و استعاره:

دل او [علی] عالم معانی بود	لفظ او آب زندگانی بود ^۱
یکی از دهانها به در چنگ شیر	بسه دست علی ذوالفقار علی ^۲
تا بزد بولولوش رخ می‌پوشد برق	لولوی خوشاب در خون کرد غرق
روشنایی از جهان در پرده شد	کان چراغ هشت جنت مرده شد ^۳

ب) سجع:

«دوست خداوند داور و محرم احوال پیغامبر»^۴

ج) جناس و اشتقاق:

از این مشتی ریاست جوی رعنا هیچ نگشاید

مسلمانی ز سلمان جوی و درد دین ز بودردا^۵

آن ز فضل آفت سسرای فضول

آن علمدار و علم دار رسول^۶

۲- دیوان ناصر خسرو، ص ۱۸۶.

۴- کشف‌المعجوب، ص ۹۷.

۶- حدیقة الحقیقه، ص ۲۴۵.

۱- حدیقة الحقیقه، ص ۲۵۵.

۳- مصیبت‌نامه، ص ۱۴۲.

۵- دیوان سنایی، ص ۶۱.

- با در نظر گرفتن آثار منثور می‌توان گفت که محمد غزالی (کیمیای سعادت با بیش از ۵۰۰ یادکرد)، مستملی بخاری (شرح تعرف / در حدود ۳۵۰ یادکرد) و هجویری (کشف‌المحجوب با ۱۶۰ یادکرد) بیش از سایر ادبا و عرفا به خصوصیات یاران حضرت رسول، اشاره کرده‌اند و از سویی دیگر سعدی (گلستان با یکی دو یادکرد)، عنصرالمعالی (قابوسنامه با ۹ یادکرد) و خواجه نظام‌الملک (سیرالملوک با ۱۱ یادکرد) کمترین بسامد را در انعکاس خصوصیات، داشته‌اند.

- در متون منظوم بیشترین بسامد از آن سنایی (دیوان و حدیقه / حدود ۳۰۰ یادکرد)، ناصرخسرو (دیوان / ۲۷۱ یادکرد) و مولوی (مثنوی / حدود ۱۴۰ یادکرد) است.

- از بین یاران پیام صلی الله علیه و آله، علی بن ابیطالب علیه السلام و پس از او خلفا، در صدر توجه پدیدآورندگان آثار قرار گرفته‌اند. متبیین بسامد از آن یارانی نظیر: عبدالله بن جعفر، کعب، بن زهیر و... است که نامشان کمتر در آثار دیده می‌شود.

- ویژگی‌هایی همچون جود و سخاوت، تواضع و دیانت، بندگی فرمانبرداری از رسول خدا و زهد و پرهیزکاری در معرفی اغلب یاران مورد استفاده قرار گرفته است و علاوه بر این، حوادث و اتفاقات زندگانی آنان، بیان شده است.

معرفی برخی اصطلاحات و نام‌ها^۱

- اصحاب: یاران حضرت رسول صلی الله علیه و آله که افتخار دیدن و همراهی او را داشته‌اند. «... مسلمانان پس از رسول نام نکردند اندر زمانه خویش فاضل‌ترین ایشان را به نام علم، جز صحبت رسول از بهر آنکه هیچ نام نبود فاضل‌تر از آن که ایشان را اصحاب رسول خواندند.»^۲

- تابعین: کسانی هستند که در شمار صحابه پیامبر نبوده، اما صحابه را دیده‌اند.

۱- در نگارش این بخش از این آثار استفاده شده است: رساله قشیری، دایرة‌المعارف تشیع، لغت‌نامه دهخدا.

۲- رساله قشیری، ص ۹۹.

«مسلمانان پس از رسول... چون اهل عصر ثانی اندر رسیدند، آن را که با صحابه صحبت کرده بودند، تابعین نام کردند.»^۱

- اتباع تابعین: کسانی از علما و زهاد که پس از تابعین بودند. «چون اهل عصر ثانی اندر رسیدند آن را که با صحابه صحبت کرده بودند، تابعین نام کردند... پس آنکه از پس ایشان آمدند اتباع التابعین خواندند.»^۲

- اصحاب صغه (= اهل صغه): گروهی از صحابه اعم از مهاجر و انصار که تهی دست بودند و به همین دلیل در صغه ی (سکوی) مسجد پیامبر زندگی می کردند شب ها تا دیر هنگام به عبادت و یادگیری قرآن، می پرداختند و در هنگام جنگ، قبل از همه سلاح بر می گرفتند. برخی از مشاهیر ایشان عبارتند از: بلال، سلمان، عمار، ابوذر و... .

- زهاد ثمانیه: یعنی همان هشتگانه که عبارتند از: ربیعہ بن خثیم، هرم بن حیان، اویس قرنی، عامر بن عبدقیس، عبدالله بن ثوب،^۳ مسروق بن اجدع، حسن بصری و اسودبن یزید که چهار نفر نخست از یاران امام علی علیه السلام بودند و در جنگ های آن حضرت شرکت داشته اند.

- اهل سنت: مقابل شیعه، یعنی کسانی که اهل امان و گمانه (ابوبکر، عمر، عثمان) را بر امیر مؤمنان علی علیه السلام مقدم می شمارند.

- خلفای راشدین: دوره سی ساله خلافت، از ابوبکر، عمر و عثمان تا شهادت علی را دوره ی خلفای راشدین می نامند. سبب این نامگذاری این است که در این سال ها، سنت پیغمبر کم و بیش رعایت می شد و نیز حکومت در اسلام موروثی نبود.^۴

- ائم المؤمنین: «لقبی است که قرآن به تمام همسران پیامبر صلی الله علیه و آله داده است.»^۵ (احزاب/۶)

- عشره مبشره: ده تن از صحابه که به اعتقاد اهل سنت، پیامبر صلی الله علیه و آله به ایشان بشارت بهشت داده بود.^۶ (چهار خلیفه، سعدبن ابی وقاص، سعید، طلحه، زبیر، عبدالرحمن بن عوف،

۱- همان، ص ۹۹.

۲- همان، ص ۹۹.

۳- برخی منابع (مانند پیغمبر و یاران) به جای عبدالله بن ثوب، ابومسلم خولانی آورده اند. (ج ۱، ص ۱۶۹)

۴- دایرة المعارف تشیع.

۵- تاریخ تحلیلی اسلام، ص ۱۶۲.

۶- همان، ص ۳۶۴.

ابوعبیده بن الجراح

- ناصبی: آن دسته از صحابه و تابعین که به علی علیه السلام بغض ورزیده‌اند؛ همچنین بعضی از علمای اهل سنت که کوشیده‌اند فضایل امام را پنهان سازند، از نظر شیعیان نواصب قلمداد می‌گردند.^۱

- رافضی: اهل سنت شیعیان و دوستداران علی علیه السلام را رافضی می‌خوانند.^۲

- غلات: عده‌ای از پیروان علی علیه السلام که به سبب کثرت فضایل و کرامات امام، راه غلو را پیش گرفته‌اند. این گروه از نظر شیعه و سنی گمراه و اهل بدعت محسوب می‌شوند.

- مخضرم: شاعری که در دو دوره‌ی جاهلیت و اسلام شعر سروده و یا آنکه جاهلیت و اسلام را دریافته باشد. مانند: لبید

- خوارج: کسانی بودند که با تعیین حکم (در جنگ صفین) مخالفت کردند و شعار معروف ایشان «لا حکم الا لله» بود که امام این شعار را سخن حقی دانستند که از آن امر باطلی اراده می‌شود.

- اسماعیلیه: عده‌ای از مردم که پس از شهادت امام صادق علیه السلام، فرزند او اسماعیل را - که در زمان حیات امام صادق فوت کرده بود - امام دانستند. (زیر مردم او را باور نکرده بودند).

- غزوه: به جنگ‌هایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در آنها حضور داشتند؛ غزوه می‌گویند.

- سریه: به جنگ‌هایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، اصحاب را می‌فرستاد و خود در آنها حضور نداشت، سریه می‌گویند.

- مراقبت (یا مراقبه): دانش بنده است بر اطلاع حق بر وی.^۳

- معاملات: یعنی عبادات و اعمال شرعی هر انسان متعبد.

- بیعت رضوان: بیعتی که در سفر زیارتی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به مکه در سال ششم هجرت، پیش

آمد و خلاصه آن چنین است که: پیامبر عثمان را برای آگاه ساختن قریش از قصد خویش، به

مکه فرستاد. چون توقف عثمان طولانی شد، ایشان تصور کردند که عثمان کشته شده است و با پیامبر در زیر درختی بیعت کردند که تا پیروزی کامل با قریش بجنگند، اما هنوز بیعت رضوان (=تحت الشجره) تمام نشده بود که مسلمانان از زنده بودن عثمان باخبر شدند و مصالحه قریش با پیامبر اتفاق افتاد. (فصل دوم، ذیل عثمان)

در خاتمه با سپاس خالصانه از آقای دکتر محمود مهرآوران که این اثر و امداد راهنمایی‌های بی‌دریغ ایشان است و همچنین دست اندرکاران نشر وزین مرسل - که مساعی ایشان، چاپ این کتاب را شتاب بخشید - و با اذعان به کاستی‌ها و نارسایی‌های کار خود، این مختصر را به پیشاه فرهیختگان و سخن‌سنجان گران‌سنگ تقدیم می‌دارم، بدان امید که بر کاستی‌های آن به اغماض نگذرد که: «متکلم را تا کسی عیب نگیرد، سخنش صلاح نپذیرد.»

محمد گلابی

بهار ۱۳۹۲ شمسی

www.ketab.ir